

BAHOLOVCHI VOSITALARNING TARJIMADA EKVIVALENTLIGI: UCH BOSQICHLI TASNIF VA TARJIMON QARORI

Bekberganov Avazbek Maqsud o'g'li

ORCID: 0009-0003-3746-2647

bekberganovavazbek@gmail.com

Urganch davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada o'zbek va ingliz media matnidagi baholovchi vositalarning ekvivalentlik turlari tasniflanadi va har bir tur uchun tarjimon qarori shakllantiriladi. Uch bosqichli tasnif taklif etiladi: to'liq funksional ekvivalentlik, qisman ekvivalentlik (sath farqi, funksional siljish, qamrov farqi) va me'yor lakunasi. Ko'rsatiladiki, sath farqi holatida morfologik vositani leksik vosita bilan almashtirish baho kuchining o'zgarishiga olib keladi; funksional siljish holatida esa shaklni saqlash bevosita xatoga olib boradi. Keltiruvchi fe'llar shkalasining ikki tildagi notekis taqsimoti tarjimada eng ko'p yo'qotish yuz beradigan zona sifatida aniqlanadi.

Kalit so'zlar: tarjima, ekvivalentlik, baholovchi vositalar, sath farqi, funksional siljish, keltiruvchi fe'llar

EQUIVALENCE OF EVALUATIVE MEANS IN TRANSLATION: A THREE-STAGE CLASSIFICATION AND TRANSLATOR'S DECISION

Bekberganov Avazbek Maqsud o'g'li

ORCID: 0009-0003-3746-2647

bekberganovavazbek@gmail.com

Urgench State University

Abstract: The article classifies the types of equivalence between evaluative resources in Uzbek and English media texts and formulates a translator's decision for each type. A three-way classification is proposed: full functional equivalence, partial equivalence (level shift, functional shift, difference of range) and norm lacuna. It is shown that in cases of level shift the replacement of a morphological resource by a lexical one alters evaluative force, while in cases of functional shift the preservation of form leads directly to error. The uneven distribution of the reporting-verb scale is identified as the zone of greatest loss in translation.

Keywords: translation, equivalence, evaluative resources, level shift, functional shift, reporting verbs

KIRISH

Media matn tarjimasida asosiy qiyinchilik atamalar yoki realiyalar emas, baholovchi ohangdir. Manba matndagi baho ko‘pincha bilvosita - keltiruvchi fe‘l tanlovi, darajalanish yoki presuppozitsiya orqali - beriladi, shu bois tarjimon uni sezmasligi va natijada matnning pragmatik yo‘nalishini o‘zgartirib yuborishi mumkin.

Ushbu maqolaning maqsadi - o‘zbek va ingliz media matnidagi baholovchi vositalarning ekvivalentlik turlarini tasniflash va har bir tur uchun tarjimon qarorini shakllantirish. Tasnif Appraisal apparati asosida o‘tkazilgan qiyosiy tahlil natijalariga tayanadi [1; 2], nazariy asos sifatida esa sistem-funksional grammatikaning ma‘no qatlamlari haqidagi tamoyillari qo‘llanadi [3].

MAVZUNING O‘RGANILGANLIK DARAJASI

Tarjimashunoslikda baho masalasi uzoq vaqt uslubiy hodisa sifatida qaralib kelgan. J. Munday esa uni tarjimon qarorining hal qiluvchi nuqtasi sifatida ajratdi: aynan baholovchi ohang tarjimonning ongli yoki ongsiz aralashuvi eng ko‘p yuz beradigan zonadir [8]. Uning yondashuvida Appraisal apparati tarjima tahlilining vositasi sifatida qo‘llanadi.

Media matndagi baholovchi vositalarning korpus asosidagi tavsifi ham shu masalaga materiallar beradi [4], aksiologik an‘anada esa baho semantikasining ichki tuzilishi batafsil ishlangan [5]. Umumiy tarjima nazariyasida ekvivalentlik turlari batafsil tasniflangan [9], ammo bu tasniflar baholovchi vositalarning til sathi bo‘yicha taqsimotini alohida hisobga olmaydi. Aynan shu nuqta tipologik jihatdan uzoq tillar juftligi uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi: agar bir tilda vosita grammatik, boshqasida leksik bo‘lsa, ularning almashtirilishi matnga qo‘shimcha yoki kamroq baholovchi og‘irlik olib keladi.

Ingliz, nemis va ispan tillarida baholovchi vositalarning qiyosiy tahlili shunga yaqin natijalarni bergan [11]: hatto qarindosh tillarda ham baholovchi vositalarning qamrovi bir xil emas. O‘zbek-ingliz juftligi uchun esa bunday tasnif ishlab chiqilmagan; ushbu maqola shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

MATERIAL VA USUL

Material sifatida o‘zbek va ingliz onlayn media matnlari olindi; qiyos nazorat qilingan taqqoslash tamoyili asosida o‘tkazildi - mavzu, davr va janr bo‘yicha yaqin matnlar solishtirildi. Har bir baholovchi vosita uchun uning vazifasi, voqelanish sathi va qamrovi qayd etildi, so‘ng ikki tildagi mos vositalar bir-biriga solishtirildi.

Tahlil sifat tadqiqoti sifatida olib borildi va topilmalar triangulatsiya orqali tekshirildi [7]; matn sathidagi talqinda o‘zbek matn lingvistikasi an‘anasiga tayanildi [6]. Ta’kidlash lozimki, tadqiqot materialiga tarjima matnlari kiritilmagan: tasnif ikki tilning o‘z matnlarini qiyoslash asosida tuzilgan va tarjimaga tavsiya sifatida chiqariladi. Bu - ishning ochiq qayd etilgan cheklovi.

TAHLIL NATIJALARI

1. To'liq funksional ekvivalentlik

Birinchi guruhga vazifasi ham, voqelanish sathi ham mos keluvchi vositalar kiradi: presuppozitsiyali yuklamalar (only, just ↔ ham), qo'shtirnoqli fokus, publitsistik janrdagi ritorik savol, gipermatn orqali keltirish va sonning baholovchi roli.

Bu guruh tarjimon uchun eng qulay zona: vosita bevosita almashtiriladi va baho kuchi saqlanadi. Ayni paytda uning nazariy ahamiyati ham bor - bunday mosliklarning mavjudligi ikki til orasida umumiy baholovchi assimetriya yo'qligini ko'rsatadi.

2. Qisman ekvivalentlik: sath farqi

Ikkinchi guruh eng ko'p uchraydigan va tipologik jihatdan eng barqaror guruhdir. Unda vazifa bir xil, voqelanish sathi esa turlicha: qarshi qo'yish o'zbek tilida morfologik, ingliz tilida sintaktik; evidensiallik o'zbek tilida morfologik, ingliz tilida leksik; darajalanish o'zbek tilida qisman morfologik. Grammatiklashgan evidensiallik tizimi tipologik adabiyotda mustaqil kategoriya sifatida tavsiflanadi [10], ya'ni bu farq tasodifiy emas, tizimli xarakterga ega.

Tarjimon uchun bu holat maxsus e'tibor talab qiladi. Grammatik vosita majburiy bo'ladi va matnda seziladigan qo'shimcha og'irlik hosil qilmaydi; leksik vosita esa ixtiyoriy va ko'zga tashlanadi. Shu bois o'zbek tilidagi evidensial qo'shimchani ingliz tilida leksik marker bilan berish matnga qo'shimcha ta'kid kiritishi mumkin; teskari yo'nalishda esa, aksincha, masofa saqlash ma'nosi yo'qolishi mumkin.

1-jadval.

Ekvivalentlik turlari va tarjimon qarori

Ekvivalentlik turi	Xarakterli misollar	Tarjimon qarori
To'liq ekvivalentlik	only, just ↔ ham; qo'shtirnoqli fokus	bevosita almashtirish
Sath farqi	qarshi qo'yish, evidensiallik	baho kuchini nazorat qilish
Funksional siljish	superlativ shakllar	shaklni emas, vazifani saqlash
Qamrov farqi	keltiruvchi fe'llar shkalasi	tavsifiy kengaytirish
Me'yor lakunasi	muallif ovozidagi kinoya	janr me'yorini hisobga olish

3. Qisman ekvivalentlik: funksional siljish

Uchinchi guruh eng xavfli guruhdir, chunki unda shakl mos keladi va tarjimonda muammo yo'qdek taassurot hosil bo'ladi. Superlativ shakli buning tipik namunasidir: ingliz axborot matnida u miqyos belgilaydi, o'zbek publitsistik matnida esa maqto'v vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Natijada «the largest fine on record» qurilmasini «eng katta jarima» tarzida o'girish baho qutbini o'zgartirib yuborishi mumkin: manba matnda o'lchov bergan

shakl tarjimada maqto'v ohangini olib keladi. To'g'ri yechim - vazifani saqlash: «hozirgacha qayd etilgan eng yuqori jarima» varianti miqyos ma'nosini beradi va maqto'v ohangini qo'shmaydi.

4. Qamrov farqi: keltiruvchi fe'llar

To'rtinchi guruhda vosita ikki tilda ham mavjud, ammo uning qo'llanish qamrovi turlicha. Eng muhim namuna - keltiruvchi fe'llar. Ingliz media matnida ular baholovchi shkala hosil qiladi: betaraf tan olishdan (said) tortib, yumshatilgan keltirish (suggested), bahsli deb belgilash (argued) va oshkora masofa saqlashgacha (claimed).

O'zbek materialida keltiruvchi fe'llar ma'qullovchi qutbda to'planadi: ta'kidladi, e'tirof etildi, qayd etdi, tasdiqladi. Masofa saqlovchi keltirish mavjud va u bahsli da'voni keltirishda faollashadi - ot va ravishdosh qurilmalari orqali («da'vo» oti hamda «deb hisoblab» qurilmasi), ammo yakka fe'l darajasida shkala ingliz tilidagichalik zich emas.

Tarjima uchun bundan aniq xulosa kelib chiqadi: ingliz matnidagi masofa saqlovchi fe'lni o'zbek tiliga bir so'z bilan o'girish ko'pincha imkonsiz, shu bois tavsifiy kengaytirish qo'llanadi. Aks holda matnning pragmatik yo'nalishi o'zgaradi: nashr uzoqlashayotgan da'vo tarjimada tasdiqlangandek o'qiladi.

5. Qarshi qo'yish va evidensiallikning tarjimadagi holati

Sath farqi guruhining ikki eng ko'p uchraydigan a'zosi - qarshi qo'yish va evidensiallik - tarjimada turlicha xatti-harakat qiladi. Qarshi qo'yish nisbatan xavfsiz: o'zbek tilidagi qo'shimcha ingliz tilidagi bog'lovchi bilan almashtirilganda ma'no saqlanadi, faqat jumla tuzilishi o'zgaradi.

Evidensiallik esa jiddiyroq muammo tug'diradi. O'zbek tilidagi evidensial qo'shimcha majburiy va u matnda alohida ta'kid hosil qilmaydi; ingliz tilidagi leksik marker esa ixtiyoriy va ko'zga tashlanadi. Natijada o'zbekchadan inglizchaga tarjimada har bir evidensial shaklni leksik marker bilan berish matnni haddan tashqari ehtiyotkor ko'rsatadi; teskari yo'nalishda esa markerni tushirib qoldirish masofa saqlash ma'nosini yo'qotadi.

Amaliy yechim - kompensatsiya tamoyili: evidensiallikni har bir gapda emas, matn bo'lagi darajasida saqlash. Bu bahoning prosodik tabiatiga mos keladi, chunki baholovchi ma'no ayrim birlikda emas, matn bo'ylab tarqaladi.

6. Me'yor lakunasi va janr omili

Beshinchi guruhga vosita tilda mavjud, ammo muayyan janrda qo'llanmaydigan holatlar kiradi. Masalan, kinoya o'zbek jiddiy publitsistikasida muallif ovozida kam uchraydi, ammo jamoatchilik fikrini jamlovchi matnda keltirilgan ovoz orqali voqelanadi.

Bunday holatda tarjimon qarori tilga emas, janr me'yoriga tayanadi: agar manba matnda kinoya muallif ovozida berilgan bo'lsa, uni o'zbek tilidagi ayni janr

me'yoriga moslashtirish yoki keltirilgan ovozga o'tkazish masalasi tug'iladi. Bu - sof tarjima qarori bo'lib, lingvistik ekvivalentlik masalasidan tashqariga chiqadi.

Ta'kidlash zarurki, bu guruhda «lakuna» atamasi tizim lakunasini emas, me'yor lakunasini bildiradi: vosita tilda mavjud va boshqa janrda erkin qo'llanadi. Bu farqni saqlab qolish tarjimon uchun ham muhim, chunki tizim lakunasi kompensatsiyani talab qiladi, me'yor lakunasi esa janr tanlovi masalasiga aylanadi.

2-jadval.

Tarjimada yo'qotish xavfi bo'yicha zonalar

Zona	Xavf darajasi	Sabab
To'liq ekvivalentlik	past	vosita bevosita almashtiriladi
Sath farqi	o'rtacha	baho kuchi o'zgaradi
Funksional siljish	yuqori	shakl mosligi xatoni yashiradi
Qamrov farqi	yuqori	shkala bir tomonda zichroq

MUHOKAMA

Tasnifning amaliy qiymati uning bashorat qilish qobiliyatida. Tarjimon matn ustida ishlashdan oldin qaysi vositalar qaysi guruhga tushishini bilsa, e'tiborini aynan xavfli zonalarga qarata oladi. Amalda bu tahrir bosqichida tekshirish ro'yxati shaklida qo'llanishi mumkin: superlativ shakllar, keltiruvchi fe'llar va evidensial qurilmalar alohida ko'rib chiqiladi.

Nazariy jihatdan esa tasnif bir masalani oydinlashtiradi: baholovchi ekvivalentlikni leksik ekvivalentlik bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Ikki so'z lug'at bo'yicha mos kelishi mumkin, ammo ularning baholovchi qamrovi turlicha bo'lsa, matn darajasida ekvivalentlik buziladi. Keltiruvchi fe'llar buning eng aniq namunasidir: lug'atda «claimed» va «da'vo qildi» mos keladi, ammo birinchisi nashrning masofa saqlashini bildiradi, ikkinchisi esa o'zbek media matnida bunday izchil vazifa bajarmaydi.

Cheklovlar ochiq qayd etiladi. Birinchidan, tasnif tarjima matnlari emas, ikki tilning o'z matnlari qiyosi asosida tuzilgan; u tarjimaga tavsiya sifatida chiqariladi va tarjima korpusida tekshirilishi lozim. Ikkinchidan, tahlil media matn bilan chegaralangan; badiiy yoki ilmiy matnda vositalarning taqsimoti boshqacha bo'lishi mumkin. Uchinchidan, tasnif sifat tahlili asosida tuzilgani bois undagi «xavf darajasi» baholari nisbiy xarakterga ega.

TARJIMON UCHUN TEKSHIRISH RO'YXATI

Tasnifdan kelib chiqib, media matn tarjimasini tahrir qilishda quyidagi ketma-ketlik tavsiya etiladi. Avval keltiruvchi fe'llar ko'rib chiqiladi: manba matnda masofa saqlovchi fe'l bormi va u tarjimada saqlanganmi? So'ng superlativ va boshqa ustunlik shakllari tekshiriladi: ular miqyos beryaptimi yoki maqtov? Uchinchi qadamda evidensial vositalar ko'rib chiqiladi va ularning matn bo'lagi darajasida saqlangani nazorat qilinadi.

To'rtinchi qadam - darajalanish. Bu yerda asosiy savol quyidagicha: tarjimadagi kuchaytirish darajasi manba matnidagidan yuqori emasmi? Amalda aynan bu nuqtada eng ko'p siljish yuz beradi, chunki tarjimon tabiiy ravishda o'z tilining publitsistik me'yoriga moslashadi.

Beshinchi qadam - sarlavha. Sarlavha ko'pincha alohida tarjima qilinadi va shu bois undagi baho darajasi matn bilan mos kelmay qolishi mumkin. Sarlavha va matnni birga tekshirish tavsiya etiladi.

XULOSA

Baholovchi vositalarning tarjimasida ekvivalentlik turini oldindan aniqlash tarjimon qarorini soddalashtiradi va yo'qotish xavfini kamaytiradi. Uch bosqichli tasnif shu maqsadda taklif etiladi.

Eng yuqori xavf zonasi ikkitadir: funksional siljish, chunki unda shakl mosligi xatoni yashiradi; va qamrov farqi, chunki unda bir tildagi nozik shkala boshqa tilda bir so'z bilan berilmaydi. Har ikki holatda ham yechim bir xil: tarjimon shaklni emas, vazifani saqlashi lozim.

Tadqiqotning cheklovi ochiq qayd etiladi: tasnif ikki tilning o'z matnlari qiyosi asosida tuzilgan, tarjima matnlari materialga kiritilmagan. Tasniflarning tarjima korpusida tekshirilishi keyingi bosqich vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Martin J. R., White P. R. R. The Language of Evaluation: Appraisal in English. - Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005. - 278 p.
2. Martin J. R., Rose D. Working with Discourse: Meaning beyond the Clause. - London: Continuum, 2007. - 346 p.
3. Halliday M. A. K., Matthiessen C. M. I. M. An Introduction to Functional Grammar. - 4th ed. - London: Routledge, 2014. - 786 p.
4. Bednarek M. Evaluation in Media Discourse: Analysis of a Newspaper Corpus. - London: Continuum, 2006. - 264 p.
5. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. - М.: Наука, 1988. - 341 с.
6. Yo'ldoshev M., Muhamedova S., Saparniyazova M. Matn lingvistikasi. - Toshkent: Ishonchli hamkor, 2021. - 208 b.
7. Silverman D. Interpreting Qualitative Data. - 4th ed. - London: Sage, 2011. - 500 p.
8. Munday J. Evaluation in Translation: Critical Points of Translator Decision-Making. - London: Routledge, 2012. - 194 p.
9. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. - 3rd ed. - London: Routledge, 2018. - 390 p.

10. Aikhenvald A. Y. Evidentiality. - Oxford: Oxford University Press, 2004. - 452 p.
11. Taboada M., Carretero M., Hinnell J. Loving and hating the movies in English, German and Spanish // Languages in Contrast. - 2014. - Vol. 14, No. 1. - P. 127-161.